
OMNIA MVTANTVR

*Canvi, transformació i pervivència
en la cultura clàssica, en les seves llengües
i en el seu llegat*

I

Esperança Borrell Vidal
Pilar Gómez Cardó (eds.)

Secció Catalana de la SEEC

Barcelona 2016

OMNIA MVTANTVR

I

Comitè científic

Jesús DE LA VILLA POLO, Universitat Autònoma de Madrid

Pilar GÓMEZ CARDÓ, Universitat de Barcelona

Jesús CARRUESCO GARCÍA, Universitat Rovira i Virgili

OMNIA MVTANTVR

*Canvi, transformació i pervivència
en la cultura clàssica, en les seves llengües
i en el seu llegat*

I

Esperança Borrell Vidal
Pilar Gómez Cardó (eds.)

Secció Catalana de la SEEC

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

© Edicions de la Universitat de Barcelona

Adolf Florensa, s/n

08028 Barcelona

Tel.: 934 035 430

Fax: 934 035 531

comercial.edicions@ub.edu

www.publicacions.ub.edu

© Textos, els autors, 2016

Si no s'hi indica el contrari, totes les contribucions estan subjectes a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de Creative Commons, disponible a: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es>.

ISBN

978-84-475-4156-0

La publicació d'aquest llibre ha estat possible gràcies al suport de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona.

ÍNDIX

PRESENTACIÓ	ix-x
LITERATURA I TRADICIÓ CLÀSSICA	
RUIZ MONTERO, Consuelo	
La pasión de narrar: novela griega y cambios de género	3-17
ANTOLÍN GARCÍA, Aurora	
Algunas versiones contemporáneas de Helena de Troya	19-26
CAMPS GASET, Montserrat	
Menjar-se el text. La iniciació dels poetes grecs i bizantins	27-33
CARRUESCO GARCÍA, Jesús	
Revisitant la tragèdia: <i>Cadmus et Hermione</i> de Lully-Quinault i l'aparició de la "tragédie lyrique"	35-43
CLAVO SEBASTIÁN, M ^a Teresa	
Visión del <i>Edipo en Colono</i> de Sófocles en una pintura apulia del s. IV a.C.	45-53
FAU RAMOS, M ^a Teresa	
¿Razones para la apostasía? Los deberes familiares como argumento utilizado en las actas de los mártires	55-61
GRAU GUIJARRO, Sergi	
Teano de Crotona i Pitàgoras de Samos: matrimoni pitagòric o invenció biogràfica?	63-69
HOMAR PÉREZ, Roser	
La pantomima, hereva de la tragèdia	71-77
LLAGÜERRI PUBILL, Núria	
El text com a eina per a la continuïtat: de la <i>trophos</i> d'Eurípides a l' <i>Enona</i> de Mesquida	79-86
MARCOS HIERRO, Ernest	
Mudança en desolació: dues abdicacions imperials a Bizanci en el segle XIV	87-93
MONTAÑÉS GÓMEZ, Rubén J.	
La dona als fragments còmics: objecte de canvi i d'intercanvi	95-106

MOVELLÁN LUIS, Mireia	
Que tot canviï perquè tot segueixi igual. La recepció d'Homer a la Segona sofística	107-113
NARRO SÁNCHEZ, Ángel	
La evolución de la novela griega cristiana: propuestas para un análisis de conjunto	115-122
PALOMAR PÉREZ, Natalia	
Metamorfosis míticas: con o sin retorno y en bucle	123-131
PÉREZ ASENSIO, Jordi	
Peripècies per viatges, naufragis i tresors a l'οἶκος de la comèdia postaristofànica	133-141
PÉREZ LAMBÁS, Fernando	
El tiempo en Sófocles: formas y funciones	143-155
REIG CALPE, Montserrat	
El combat d'Hèracles contra Geras a la iconografia	157-163
SANCHIS LLOPIS, Jordi	
Les mudances de la fortuna en temps de crisi: l'oposició τύχη / τέχνη en clau còmica	165-172
TOMÀS ALBINA, Alba	
El mite com a pretext del canvi: dues aproximacions dramàtiques contemporànies al mite d'Electra	173-180
VELA TEJADA, José	
Antígona com a al·legoria de la Guerra Civil a la dramaturgia hispana	181-187
FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA	
GÓMEZ GUIU, Roser D.	
De l' <i>i-je-re-u</i> al ιερεύς: evolució de la figura del sacerdot d'època micènica a època alfabètica	191-198
JIMÉNEZ LÓPEZ, M ^a Dolores	
Funciones semánticas alternantes y diátesis verbal: el caso de παρασκευάζω	199-210
TORNÉ TEIXIDÓ, Ramon	
Revisió de la <i>Batracomiomàquia</i> segons el <i>Parisinus Suppl. Gr. 1095</i>	211-216
VARIAS GARCÍA, Carlos	
De la <i>po-ti-ni-ja</i> micènica a la πότνια del I mil·lenni aC: transformació d'una antiga divinitat grega	217-224
VILLAGRA HIDALGO, Nereida	
Los celos matan: la pestilencia de las lemnias y la androctonía. Cuestiones textuales del fr. 14 de Asclepiades de Tragilo	225-231
VITTIGLIO, Nicola Antonello	
Modificazione del valore semantico dal termine miceneo <i>si-to</i> al greco οἶτος	233-242

Teano de Crotona i Pitàgoras de Samos: matrimoni pitagòric o invenció biogràfica?

Sergi GRAU GUIJARRO
Col·legi Sant Miquel i
Universitat de Barcelona

RESUM

Teano de Crotona és habitualment, en els textos biogràfics, la dona de Pitàgoras. Tanmateix, es fa difícil encaixar Teano en el context de la doctrina de celibat estricte que propugnava la doxografia pitagòrica i s'hi afegeix, a més, que algunes fonts còmiques permeten pensar que l'origen de la representació de Teano com a esposa de Pitàgoras és en realitat un procés tipificat, que coneixem prou bé, per blasmar el mestre presentant-lo com un disbauxat que viu de forma contrària al que predica.

PARAULES CLAU: Teano, Pitàgoras, biografia grega antiga de filòsofs, comèdia grega antiga.

ABSTRACT

Theano of Croton is portrayed in numerous biographical accounts as the wife of Pythagoras, a notion that is hard to square with the doctrine of strict celibacy espoused by Pythagorean doxography. However, it is worth noting that some comic sources suggest that the origin of this image of Theano in fact lies in a by now all-too-familiar trope: the attempt to denounce the master as a debauched hypocrite who did not practise what he preached.

KEY WORDS: Theano, Pythagoras, Ancient Greek Biography of philosophers, Ancient Greek Comedy.

La figura de Teano ha atret l'atenció dels estudiosos, sobretot dels treballs feministes moderns, ja des de Gilles Ménage i la seva *Historia mulierum philosopharum*, que va compondre precisament amb la intenció de manifestar que també hi va haver dones filòsofes a l'antiguitat grega¹.

Certament, a diferència d'altres filòsofes que són recurrents en les llistes dels estudiosos, de les quals tan sols conservem una breu biografia que l'associa a algun filòsof

¹ Aquest gran comentarista de Diògenes Laerci va publicar l'obra a Lió, el 1692, amb una endreça inicial a Anne Lefebvre Dacier, una dona cultivada del seu temps; Hübner va incloure-la com a apèndix als dos volums de comentaris a les *Vides i doctrines dels filòsofs més il·lustres* de Diògenes Laerci.

il·lustre, a Teano, a més, se li adjudiquen una sèrie d'obres: les més cèlebres són set cartes adreçades a diversos personatges, dones la majoria², i un breu fragment de quinze línies d'un seu tractat Περί εὐσεβείας (*Sobre la pietat*), conservat per Estobeu (*Èglogues* 1,10,13), on es reflexiona a propòsit del nombre pitagòric. La Suda (s.u. Θεανώ) esmenta també un grapat de títols d'obres no conservades: Ἀποφθέγματα Πυθαγορείων (*Apotegmes pitagòrics*), Παραινέσεις γυναικείαι (*Exhortacions a les dones*), Περί ἀρετῆς (*Sobre la virtut*), Περί Πυθαγόρου (*Sobre Pitàgoras*), Ὑπομνήματα φιλόσοφα (*Apunts filosòfics*) i, fins i tot, alguns poemes. Finalment, se li atribueixen unes quantes màximes sobre la virtut femenina: en la més repetida per les fonts imperials i els gnomologis posteriors, Teano deixa entreveure un braç mentre es compon el mantell i un que ho veu exclama: καλὸς ὁ πῆχυς “és bonic, el colze”; ella respon: ἀλλ’ οὐ δημόσιος “però no és pas públic”³. I, sobretot, una de les seves dites més cèlebres:

Τῇ δὲ πρὸς τὸν ἴδιον ἄνδρα μελλούσῃ πορεύεσθαι παρήνει ἅμα τοῖς ἐνδύμασι καὶ τὴν αἰσχύνῃν ἀποτίθεσθαι, ἀνισταμένην τε πάλιν ἅμ’ αὐτοῖσιν ἀναλαμβάνειν (D.L. 8,43).

Deia que, quan ha d'unir-se al seu home, la dona ha de deixar la vergonya juntament amb la roba, per recuperar-los de nou un cop s'aixeca.

Aquesta darrera màxima té, a més, la particularitat que apareix també en Heròdot, posada en boca de Giges, quan Candaules li proposa de veure la seva dona nua per apreciar-ne la bellesa:

Ἄμα δὲ κιθῶνι ἐκδυομένῃ συνεκδύεται καὶ τὴν αἰδῶ γυνή (Hdt. 1,8).

En treure's el quitó, la dona es despulla també del pudor⁴.

Totes tenen l'estil habitual de les màximes de filòsofs: són breus episodis –χρεῖαι– que serveixen d'ímfim context narratiu per encaixar-hi una dita que, amb tota probabilitat, és preexistent i s'atribueix a un personatge per donar prestigi cultural a la màxima, o bé prové en darrera instància de repertoris retòrics d'escola⁵. Tot fa pensar que Teano s'acabà convertint en la dona filòsofa per antonomàsia, en boca de la qual esqueia posar tota mena de màximes a propòsit de les dones. Com no podia ser d'altra manera, es tracta en tots els casos d'atribucions fortament suspectes, manifestament falsificacions d'època hel·lenística i romana⁶. No ha faltat, però, qui ha cercat de trobar-hi, ni

² El corpus, evidentment un *falsum* tardoantic, fou editat ja per Henri Estienne el 1570 com a apèndix a la seva edició de les *Vides* de Diògenes Laerci. Lucas Holstein el tornà a editar en la seva edició de la *Vida de Pitàgoras* de Porfiri el 1630, després que es descobrissin quatre epístoles més en un manuscrit de la Biblioteca Vaticana. L'edició més moderna és encara la de HERCHER (1873) 603-607. N'hi ha també traducció anglesa en WHAITE (1987) 41-58.

³ PLU. *Moralia* 142c; CLEM. AL. *Strom.* 4,19,121,2; STOB. *Flor.* 4,23.

⁴ Convé llegir també la correcció que Plutarc (*Moralia* 139c) li fa a Heròdot, per a qui, ben al contrari, la conducta d'una esposa casta ha de ser conservar la vergonya i el pudor també quan es despulla davant el seu espòs. Vegeu l'estudi de RAUBITSCHKE (1957) –que opina que la font última d'Heròdot és un vers tràgic, sense, però, argumentar-ho gaire– i BARTH (1968).

⁵ GRAU (2009a).

⁶ Vegeu THESLEFF (1961) 114. WHAITE (1987) 41-58, en canvi, creu que va existir una segona Teano, en època hel·lenística, de qui serien algunes de les epístoles que ens han pervingut; resulta, tanmateix, una explicació força difícil d'acceptar i que, en tot cas, no fa pas variar la data dels textos que tenim. L'edició més recent dels fragments de Teano és la del mateix THESLEFF (1965). Existeix,

que sigui veladament, una espurna de l'esperit de l'escola pitagòrica, que hauria, per tant, privilegiat el paper de les dones en el seu si⁷.

Sigui com sigui, el cert és que la figura de Teano està construïda, com tantes altres, amb les tècniques habituals dels biògrafs antics, més atents a la narració anecdòtica i significativa que no pas a la investigació rigorosa⁸, de manera que es fa difícil precisar gaire, i amb gaires aspiracions de veritat històrica, qui fou exactament aquesta dona i quina relació l'unia a Pitàgoras i als pitagòrics. Per començar, Teano és també el nom de la dona del rei mític Metapont, una dada especialment interessant si tenim en compte que Teano era de Crotona o bé de Metapont, precisament⁹, a banda de compartir també el seu nom amb una Danaide i amb la filla del rei traci Cisseu i esposa d'Antenor, en la *Iliada* (6,299). Fins i tot, el fet que Teano sigui esposa o filla de Pitàgoras recorda obertament alguns models mítics, com el vell del mar i la seva filla, o Cleobulina i Cleobul, entre els set Savis, en tots els casos paradigmes de saviesa connectats obertament amb Apol·lo dèlfic i amb Creta¹⁰, com algunes fonts afirmen també de Teano.

La nostra Teano, de Crotona o de Metapont, és habitualment, en els textos biogràfics, la dona¹¹, en alguna font la filla¹², altres cops tan sols la deixebla¹³ –o una deixebla que acaba esdevenint la seva esposa, segons un tòpic biogràfic ben testimoniats¹⁴– de Pitàgoras. Brontí o Brotí, un pitagòric especialment mal conegut¹⁵, és de vegades el pare, de vegades el marit de Teano. Pitònax és el nom del seu pare, de llinatge cretenc, segons Porfiri (VP 4), un nom que recorda el del déu Piti, com el del mateix Pitàgoras. Fins i tot tenim constància d'alguns fills de la parella (Telauges, Damo, Arimnest, Mia i Arignota), els quals, semblantment al que succeeix amb Teano, tenen brevíssimes biografies força particulars¹⁶. Jàmblic (VP 27,132), d'altra banda, afirma que les màximes atribuïdes a Teano també foren pronunciades per l'esposa de Brontí, anomenada Dino (Δεινώ) –un nom ben interessant, que sembla una simple variació sobre la mateixa arrel divinal de Teano, i que resol així el problema de la duplictat de noccs pitagòriques de la tradició.

a més, traducció castellana de tots aquests fragments, amb un breu estudi introductori: vegeu GUTIÉRREZ & JUFRESA & MIER & PARDO (1996).

⁷ És el cas, especialment, dels estudis de JUFRESA (1994) i (1995).

⁸ Vegeu, entre l'abundant bibliografia, els estudis sistemàtics de FAIRWEATHER (1974), FAIRWEATHER (1983), ARRIGHETTI (1987), CLAY (1998), LEFKOWITZ (2009), GRAU (2010).

⁹ Quelcom que escandalitzava particularment BURKERT (1972) 114.

¹⁰ CARRUESCO (1995).

¹¹ DICAearch., *apud* PORPH., VP 19; D.L. 8,42 (= SCHOL. PL. R. 600b); SUDA, s.u. Πυθαγόρας; IAMB. VP 146,265.

¹² PHOT. *Bibl. cod.* 438b31 HENRY (= fr. 237 THESLEFF).

¹³ D.L. 8,42; SUDA, s.u. Θεάνω; IAMB. VP 36,267; vegeu també PORPH. VP 19 i els comentaris a aquest passatge de BURKERT (1972) 122.

¹⁴ GRAU (2008).

¹⁵ PÒRTULAS; GRAU (2011) 354-356.

¹⁶ Sobre les tradicions a propòsit dels fills i filles de Pitàgoras, vegeu BURKERT (1972) 114, n. 33.

Teano és, doncs, una figura particularment boirosa. A més, no cal dir que presenta problemes per encaixar-la en la doctrina del Mestre. El matrimoni mateix ja xoca frontalment amb la doctrina pitagòrica sobre els casoris i les relacions sexuals: malgrat que el tema de si el filòsof ha de casar-se o no és recurrent en moltes doxografies¹⁷, l'únic filòsof que inclou prescripcions explícites sobre les relacions sexuals entre els seus preceptes és Pitàgoras (D.L. 8,19), precisament, que arriba a afirmar que l'acte sexual és contrari a la salut, perquè debilita el cos (D.L. 8,9).

Arribats a aquest punt, cal deixar també constància que la relació de Teano amb Pitàgoras no presenta pas gaire diferències, vista en perspectiva, amb la d'altres filòsofs respecte de les dones del seu entorn, com a mínim en la tradició biogràfica: la llista de filòsofs que s'envolten de meuques és prou llarga i cal pensar que els poetes còmics degueren fomentar la imatge que hi compartien llit, a més de doctrina¹⁸. Les més famoses són les meuques del Jardí epicuri, és clar, Leòncion i Temístion, sobretot –amants del mateix Epicur i que, segons algunes fonts, compartien amb Metrodor–, però també totes les meuques que vivien amb els epicuris i hi filosofaven sense haver abandonat pas el seu anterior ofici (D.L. 10,7; ATH. 588a-b)¹⁹. És ben comprensible, en realitat, que les filòsofes fossin prostitutes, concretament de la categoria de les heteres, perquè tan sols elles rebien formació a l'antiguitat: les úniques dones prou lliures i independents per dedicar-se a la filosofia en una ciutat grega antiga sens dubte havien de ser heteres. És el que succeïa, segurament, amb Aspàsia, la cèlebre amant de Pèricles, freqüentada fins i tot per Sòcrates, de qui els autors còmics no dubtaren a declarar que era una meuca, segurament perquè la mena de relació d'amor sincer i explícit que mantenien amb Pèricles –hom conta que es besaven tendrament cada cop que ell entrava o sortia de casa (PLU. *Per.* 24,8-9)–, i la seva cultura, extraordinària en una dona del seu temps, devien fer pensar al gran públic de seguida que no podia pas ser una de les esposes convencionals que romanien als seus gineceus²⁰.

I, de fet, si cerquem de remuntar-nos a la referència més antiga que ens parla de Teano relacionada, d'una manera o d'una altra, amb Pitàgoras, la trobem en un fragment del poeta elegíac de principis del s. III aC Hermesianax de Colofó, que ens la presenta sense embuts com una dona seductora que fa anar Pitàgoras de corcoll:

Οἷη μὲν Σάμιον μανίη κατέδησε Θεανοῦς
Πυθαγόρην, ἑλίκων κομψὰ γεωμετρίας
εὐρόμενον, καὶ κύκλον ὅσον περιβάλλεται αἰθήρ
βαίη ἐνὶ σφαίρῃ πάντ' ἀποπλασσάμενον²¹.

Aquesta dèria per Teano va subjugar el sami
Pitàgoras –ell que descobrí les subtilestes de les espirals
geomètriques, i el cercle que l'èter envolta
tot sencer va plasmar-lo en una petita esfera.

La tradició còmica present en aquest passatge resulta força evident: el pensament de Pitàgoras, força desdibuixat i genèric, es defineix com a subtilestes, pensaments fins

¹⁷ GRAU (2013).

¹⁸ En aquest sentit, són especialment útils els treballs d'APARICIO VILLALONGA (2009) i (en premsa).

¹⁹ Vegeu especialment JUFRESA (1992).

²⁰ TULLI (2007).

²¹ És el fr. 7,85-88 POWELL (*apud* ATH. 599a).

(κομψά), un mot habitual per referir-se a les doctrines dels filòsofs en la Comèdia, antiga i mitjana²²; en realitat, l'obra d'Hermesiànax a la qual pertany aquest fragment, intitulada Leòncion –el nom de la seva estimada, sens dubte una hetera–, tractava el tema dels amors de diversos personatges mitològics i cèlebres, sobretot els amors no correspostos, seguint el model de la *Lide* d'Antímac. Aquest breu passatge forma part del fragment més llarg que se'ns ha conservat, un catàleg d'amors de poetes i filòsofs, que inclou aquesta escena de Pitàgoras i Teano, però també Sòcrates festejant Aspàsia, Alceu i Anacreont que rivalitzen pels favors de Safo. Que tot plegat Hermesiànax ho hagi pres de la Comèdia fóra ben plausible.

I, precisament, tenim notícies, per algunes obres de la Comèdia Mitjana, d'una Teano que fou una meuca famosa per ser especialment prima i passar fam, tal com mostren un fragment de Ἀλιευομένη (La pescadora), d'Antífanos (fr. 27 K-A, *apud* ΑΠΗ. 338e; 586a), i un altre de la Νεοττίς (Neotis) d'Anaxilau (fr. 22 K-A, *apud* ΑΠΗ. 558a). Si pensem en la imatge habitual del règim ascètic pitagòric que sol aparèixer en la Comèdia, sobretot la Mitjana²³, podria ser que la meuca Teano hagués entrat per aquesta via en els ambients pitagòrics, com una simple broma còmica: magra com era i afamada, semblava que fos pitagòrica. En aquest sentit, vénen de seguida al cap les obres sobre dones pitagòriques de les quals tenim notícia en la Comèdia Mitjana: la Πυθαγορίζουσα, de Cratí (fr. 6 K-A) i d'Alexis (fr. 201-203 K-A), així com el Πυθαγοριστής (Pitagorista), en masculí, però, d'Aristofont (fr. 9-12 K-A). El col·lectiu de dones pitagòriques interessava als autors còmics, pel que sembla, que coincideixen a presentar els pitagòrics com una gent pobra que es moria de ganes de menjar i de beure, afamats com estaven²⁴.

Podem pensar, doncs, que la Comèdia va explotar la figura de la meuca Teano com a pitagòrica, pel fet que era extremadament prima i se la representava en escena afamada, a l'estil dels pitagòrics. A partir d'aquí, la tradició biogràfica –que beu de la Comèdia molt més sovint que hom voldria²⁵– n'hauria fet esposa i deixebla del Mestre mateix. Segurament, cal veure-hi un cert retruc de les doctrines del filòsof sobre sexe i matrimoni, també, seguint un costum habitual en la biografia antiga de filòsofs que consisteix a generar anècdotes que desmenteixin la doctrina d'un personatge mostrant que la seva vida és contrària a allò que predica²⁶. A continuació, la tradició ja

²² Vegeu ja les referències en AR. *Nub.* 649 i *Au.* 195. Per a la imatge del filòsof a la Comèdia, és fonamental l'estudi d'IMPERIO (1998).

²³ SANCHIS LLOPIS (1995).

²⁴ Per posar tan sols algun exemple, citarem el fr. 201 K-A d'Alexis, que és un passatge especialment interessant de la seva obra *La pitagoritzant*. També és molt significatiu el fr. 9 K-A del *Pitagorista* d'Aristofont.

²⁵ Certament, sembla clar que la tradició peripatètica, que és on va començar a gestar-se el gènere biogràfic segons la majoria dels estudiosos, ja extreia sistemàticament les seves dades de fonts còmiques: n'hi ha prou de recordar Sàtir –i l'estudi de SCHORN (2004) esp. 37-43–, Hermip –i l'estudi de BOLLANSÉE (1999) esp. 117-154–, Aristoxen o Cameleont –i el seu cèlebre “mètode”, estudiat per ARRIGHETTI (1977)–, per quedar-nos tan sols amb els exemples més significatius. Que des d'aquests erudits les dades hagin passat a les biografies posteriors és quelcom perfectament raonable.

²⁶ GRAU (2009b) 157-161. Aquesta és, de fet, la funció habitual de la prostituta quan se la relaciona, en la Comèdia, amb algun personatge conegut, habitualment polítics, oradors i músics, però també, com és el nostre cas, intel·lectuals; vegeu SOUTO DELIBES (2002).

hauria funcionat tota sola, especialment en els cercles neopitagòrics, on se li atribuïen obres i màximes. En època moderna, però, el desig de trobar dones filòsofes ha acabat fent de Teano una mena de paradigma del paper de la dona en el si de les escoles filosòfiques de l'antigor, autora de sentències i obres sobre la virtut de les dones en el marc d'una castedat vagament pitagoritzant: tot un procés de transformació del llegat clàssic.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- APARICIO VILLALONGA, C. (2009), *Anàlisi de la noció d'hetera i la seva relació amb l'activitat intel·lectual i filosòfica femenina a la Grècia antiga* (treball d'investigació inèdit presentat a la Universitat de les Illes Balears).
- APARICIO VILLALONGA, C. (en premsa), "Filósofos y heteras en Diógenes Laercio y Ateneo de Náucratis", a *Actas del I Congreso internacional de filosofía griega, Palma de Mallorca, del 24 al 26 d'abril de 2008*.
- ARRIGHETTI, G. (1977), "Fra erudizione e biografia", *SCO* 26, 13-67.
- ARRIGHETTI, G. (1987), *Poeti, eruditi e biografi. Momenti di riflessione dei Greci sulla letteratura*. Pisa, Giardini.
- BARTH, H. (1968), "Nochmals Herodot 1,8,3", *Philologus* 112, 288-291.
- BELARDINELLI, A.M.; IMPERIO, O.; MASTROMARCO, G.; PELLEGRINO, M.; TOTARO, P. (1998, edd.), *Tessere. Frammenti della commedia greca: studi e commenti*. Bari, Adriatica.
- BOLLANSÉE, J. (1999), *Hermippos of Smyrna and his Biographical Writings. A reappraisal*. Lovaina, Peeters.
- BURKERT, W. (1972), *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- CARRUESCO, J. (1995), "El vell del mar, la seva filla i el savi dèlfic", *Ítaca* 9, 10 i 11, 87-100.
- CLAY, D. (1998), "The theory of the literary persona in Antiquity", *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 40, 9-40.
- DILL, U.; WALDE, Ch. (2009, edd.), *Antike Mythen: Medien, Transformationen, und Konstruktionen (Studien in Honorem Fritz Graf)*. Berlín, W. de Gruyter.
- ERLER, M.; SCHORN, St. (2007, edd.), *Die griechische Biographie in hellenistischer Zeit*. Berlín, W. de Gruyter.
- FAIRWEATHER, J. (1974), "Fiction in the biographies of ancient writers", *Ancient Society* 5, 231-275.
- FAIRWEATHER, J. (1983), "Traditional narratives, influence and truth in the lives of the greek poets", *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 4, 315-369.
- GRAU, S. (2008), "Modelos de conversión e iniciación a la filosofía: análisis de un tópico biográfico", *Noua Tellus* 26, 67-102.
- GRAU, S. (2009a), "Come parlavano i filosofi? Analisi delle forme espressive dei filosofi greci nella biografia antica", *Lexis* 27, 405-446.
- GRAU, S. (2009b), *La imatge del filòsof i de l'activitat filosòfica a la Grècia antiga. Anàlisi dels tòpics biogràfics presents en les Vides i doctrines dels filòsofs més il·lustres de Diògenes Laerci*. Barcelona, PPU.
- GRAU, S. (2010), "Tipificación en la biografía griega antigua de filósofos: la construcción de una imagen preconcebida", *Espíritu* 140, 435-492.

- GRAU, S. (2013), "Els filòsofs i les dones en la biografia grega antiga" a J.J. POMER; J. REDONDO, R. TORNÉ (2013, edd.), 9-25.
- GUTIÉRREZ, M.; JUFRESA, M.; MIER, C.; PARDO, F. (1996), "Teano de Crotona", *Enrahonar* 26, 95-108.
- HERCHER, R. (1873), *Epistolographi Graeci*. París, Firmin Didot.
- IMPERIO, O. (1998), "La figura dell'intellettuale nella commedia greca" a A.M. BELARDINELLI; O. IMPERIO; G. MASTROMARCO; M. PELLEGRINO; P. TOTARO (1998, edd.), 43-130.
- JUFRESA, M. (1992), "Dones al Jardí d'Epicur" a J. ZARAGOZA; A. GONZÁLEZ SENMARTÍ (1992, edd.), vol. I, 209-214.
- JUFRESA, M. (1994), "Què és ser dona en la filosofia pitagòrica" a M. VILANOVA (1994, ed.), 85-93.
- JUFRESA, M. (1995), "Savoir féminin et sectes pythagoriciennes", *Clio. Histoire, femmes et sociétés* 2, 2-13.
- LEFKOWITZ, M.R. (2009), "Biographical Mythology" a U. DILL; Ch. WALDE (2009, edd.), 516-531.
- POMER, J.J.; REDONDO, J.; TORNÉ, R. (2013, edd.), *Misogínia, pensament i religió a la literatura del món antic i la seua recepció*. Amsterdam, Hakkert.
- PÒRTULAS, J.; GRAU, S. (2011), *Saviesa grega arcaica*. Martorell, Adesiara.
- RAUBITSCHKE, A.E. (1957), "Die schamlose Ehefrau", *RhM* 100, 139-141.
- SANCHIS LLOPIS, J.L. (1995), "Los pitagóricos en la Comedia Nueva: parodia filosófica y comedia de tipos", *Habis* 26, 67-82.
- SCHORN, St. (2004, ed.), *Satyros aus Kallatis. Sammlung der Fragmente mit Kommentar*. Basilea, Schwabe.
- SOUTO DELIBES, F. (2002), "El rol de la prostituta en la comedia: de Ferécrates a Menandro", *CFC(G)* 12, 173-191.
- THESLEFF, H. (1961), *An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period*. Åbo, Åbo Akademi.
- THESLEFF, H. (1965), *Pythagorean Texts of the Hellenistic Period*. Åbo, Åbo Akademi.
- TULLI, M. (2007), "Filosofia e commedia nella biografia di Aspasia" a M. ERLER; St. SCHORN (2007, edd.), 303-318.
- VILANOVA, M. (1994, ed.), *Pensar las diferencias*. Barcelona, Seminario interdisciplinar mujeres y sociedad.
- WHAITHE, M. E. (1987), *A History of Women Philosophers*. Vol. I: *Ancient Women Philosophers (600aC-500 dC)*. Dordrecht-Boston-Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers.
- ZARAGOZA, J.; GONZÁLEZ SENMARTÍ, A. (1992, edd.), *Homenatge a Josep Alsina. Actes del X Simposi de la Secció Catalana de la SEEC*. Tarragona, Diputació de Tarragona.